

הכר את שכוונת וסיוגיה

ד"ר יוסי שפניר ופרופ' ישראל רוזנסון

"חמישה יצאו מולדת לבנות" – שמונים שנה לרצח החמישה בהר הרוח – ה כסלו תרצ"ח

בימים אלה לפני 80 שנה נרצחו חמישה עובדים מקריית ענבים בדרכם לנטיעות. סיפור על רצח, האידיאולוגיה, הנצחה והקמת יישוב בדרך לירושלים.

רצח והתיישבות בהר

ביום שלישי ה' בכסלו תרצ"ח (9 לנובמבר 1937) היה יום חורף שמש, בשעה 7:30 יצא צוות פורצי הדרך לנטיעות מטעם קק"ל שכלל חמישה חברים מקריית ענבים לכיוון הר הרוח כדי להכשיר דרך לנטיעת עצי אורן. לצוות היה חמור עמוס כלים שכלל בלמינות (מוטות ברזל), פטישים, חומר נפץ ומזון. בשלב מסוים נשמעו קולות ירי וכאשר הגיעו למקום שאר הצוות גילו את החמישה שרועים על הקרקע ללא רוח חיים.

הקשר יום ואדמה' שזור בקורות היישוב היהודי בארץ ישראל, ועדיין, לא רבות הן הדוגמאות לקשר כה ישיר בין קורבנות ונפלים לבין הקמת יישוב. השפעת רצח החמישה על הקמת קיבוץ מעלה החמישה הייתה מכרעת.

זאת לזכור, ימי הרצח היו גם ימים בהם התנהלו דיונים קדחתניים של גורמי ההתיישבות מול ועדות ממלכתיות בריטיות לקביעת גבולה של המדינה היהודית העתידית. אזור קריית ענבים ומעלה החמישה מצפון מערב לירושלים היו מתוכננות להיות בתחום המנדט הבריטי. הגורמים המיישבים עמלו רבות על מנת להכליל את האזור בתחום המדינה היהודית והמצאות ישובים השפיע על שירותוט קווים אלו.

את היישובים היהודיים באזור ירושלים באותה עת ניתן היה למנות על אצבעות כף יד אחת, ואת מצב ההתיישבות היהודית באזור היטיב להגדיר יוסף ויץ - מראשי קרן קיימת לישראל, ומהמעטים בממדס הציוני שדגל בהתיישבות בהר: "מאורעות תרצ"ו (1936) מצאונו בהר יהודה עניים בנכסי אדמה ודלים בישובים"; תנופת ההתיישבות באזורים אחרים של הארץ פסחה על סביבות הבירה הלאומית; וכאשר לאדמת מעלה החמישה, היקשה ויץ, כעשור אחרי העלייה על הקרקע: "ומי יודע אם היתה נפקדת, אלמלא חמשת הקרבנות שנפלו בידי מרצחים על הרי קרית ענבים... [..]" (יוסף ויץ, התנחלותנו בתקופת הסער - ניסן תרצ"ו-ניסן תש"ז, ירושלים, 1947, עמ' 152, 155).

גרעין נוסד בקריית ענבים - בין גורדוניה לויקנייה, בין מישור והר

חברי הגרעין המייסד של מעלה החמישה באותה עת השתכנו בקבוצת קריית ענבים, ושם שהו ככוונה להשיק לעבוד בחציבה ובייעור, שם חברו אנשי גרעין במעלה (שהיו מתנועת גורדוניה מפולין - 27 במספר 16 מתוכם מהעיר לודז') לחברי ריכוז ויקנין, כעשרה במספר, ששהו כבר בקבוצה. מקריית ענבים יצאו לעמל יומם, ואלה חזרו לקראת ליל. הם התגוררו במחנה צריפים בפאתי קריית ענבים, צריפים שבימי המאורעות ספגו מידי פעם יריות. את שלושת ילדי הגרעין - דליה, גדעון ויערה, הלינו בבית אבן בקריית ענבים.

חיבור בין שני המרכיבים של קבוצת ההכשרה חל בקריית ענבים. אנשי ויקנייה (על שמו של יוסף ויקנין), שהיוו את הצלע השנייה בגרעין המייסד, היו בגילאים ונתוני השכלה דומים מאוד לאלו של בני גרעין במעלה; השילוב בהנחיית חבר הקבוצות, בין חברי ויקנייה לקבוצת הרוב מגורדוניה (שהנציחה במישורין את א.ד. גורדון) עלה לרוב יפה, וניתן לדבר על התמזגות לגרעין אחד; יתירה מזו, כארבעה חברים מקבוצת ויקנייה שנתפסו כבעלי שיעור קומה, הצטרפו לקבוצה המובילה בגרעין. אולם, בראייה של עתידם ההתיישבותי ניטשה מחלוקת; חברי גורדוניה, שהיו הרוב בגרעין המאוחד, העדיפו את ההתיישבות בעמקים המישוריים - אופיינה במונח סמלי 'החריש בתלם

הבית המשותף לחיים ולעמל ולהגנת נפש [...]."

תאריכים מכוננים

זכר החמישה התמיד; כבר בשנים הראשונות אחרי עלותו על הקרקע התבססו בקיבוץ שני תאריכים משמעותיים - יום הזיכרון לנרצחים ב-ה' בכסלו ויום העלייה על הקרקע ב-כ' בתמוז; גם בשני שכיניהם, ההנצחה תפסה מקום, אך ביום הזיכרון בלט במיוחד הטקס שהוקדש לנרצחים, והוא לוהו בדברי זיכרון שנכתבו בביטאון 'במעלה ההר'. זכרם של חמשת הנקטפים, הונצח לא רק בטקסים, אלא גם בנוף הקיבוץ והסביבה. גם גורדוניה זכתה להנצחה בשם הקיבוץ - 'קבוצת גורדוניה'.

הנצחה החמישה ביער (ט"ו בשבט תרצ"ח)

הפעולות הראשונות של הנצחה בנטיעה התחילו כבר לרגל יום השלושים לרצח. בטקס שבו נשא דברי עידוד יוסף ברץ, איש דגניה (חבר הקבוצות): "קבוצת גורדוניה 'במעלה' וקריית ענבים העלו אתמול אה"צ את זכרם 5 החברים שנרצחו לפני 30 יום. משעה 12 שבתה העבודה בשתי הקבוצות. אנשי קבוצת 'במעלה' התכנסו למקום הרצח ובו במקום נטעו 5 ארזים. לתוך הבורות הושמו חפני אדמה רוויות דם הנרצחים. יוסף ברץ פנה לקבוצה בדברי עידוד. הזכיר להם שכל עץ נטוע מגביר את הברית שכתרו עם האדמה הזאת, [...]". (ביום השלושים לחללי 'במעלה', דבר, 9 לדצמבר 1937, עמ' 1).

לא מדובר עדיין ביער מנציח, כי אם בעצים כמספר הנופלים, ומסתבר כי נבחרו עצים בעלי מוניטין - ארזים. הארז - עץ מושרש במסורת היהודית, שימש גם ככינוי מטפורי לנופלים שכונו "חמשת הארזים הצעירים, שנגדעו באותו בוקר בידי מרצחים שפלים [...]". (ליום העלייה על הקרקע. 'מעלה החמשה', הצפה, 27 ביולי 1938, עמ' 4).

המשמעות של הארזים וסמליותם מלווה את מעלה החמישה, והמשיכו לנטעם ביישוב, ואף התקבעו בסמלו.

ההנצחה הראשונית הושגה על-ידי המספר - חמישה עצים, אך הגורמים המנציחים לא הסתפקו בכך, וכבר בשלב הזה עולה השאיפה ליער שיקרא 'יער החמישה'. משקפת זאת פנייתה של תנועת גורדוניה בפולין מ-ט' בכסלו (23 בנובמבר 1937): "הננו רוצים שמפעל 'יער החמשה' יהפוך למפעלה של תנועת 'גורדוניה' העולמית. וברוח זו אנו פונים במיוחד אל חבר הקבוצות בארץ שיכריזו על כך לפי יזמתה של התנועה הפולנית, אשר ממנה יצאו חללי קרית ענבים" (מ' מנדל (עורך), לזכר החמישה, תרצ"ח, עמ' 30).

היא זכתה לתשובה מהירה של הקק"ל (1 לדצמבר 1937):

"[...] אנחנו מסכימים ברצון להחלטתכם, שכבר בט"ו בשבט הבא תתחילו במפעל זה ברחבי הסתדרותכם בפולין. הקרן הקיימת לישראל מוכנה לנטוע יער בסביבת המקום וגם לקבוע בשלט מיוחד, שיסודר במקום האסון, רשימת הגנים שיאספו על ידי סניפים וקבוצות גדולות בתנועתכם. אם המפעל יתפשט גם בין שאר הסתדרויות הארציות של 'גורדוניה', תהא אפשרות להגדיל את היער ולהפכו לזכר רענן ומלבב לכבוד חללינו הקדושים. אף זאת עליכם לדעת, כי עבודת הנטיעה של היער תימסר לחברי קבוצת 'במעלה', שיקבלו על כך סעד חשוב לאחיותם בקרקע ולהתיישבותם העתידה [...]" (שם).

הכותבים עוסקים בחקר ההתיישבות במעלה החמישה וכותבים ספר ליום ה 80 לעליית מעלה החמישה לקרקע.

את הבוקר פתאום [...] פטישים בידם ובנפשם המתום". דוד שמעונוביץ כתב כבר בחודש כסלו של אותה שנה את 'בארץ המוריה', המעתיק את 'ארץ המוריה' המקראית - אתר עקידתו של יצחק, לאזור מעלה החמישה. מבט פואטי על המעשה מובלט קישור ממשי לסיפור העקדה המקורי באמצעות 'החמור' המשותף; בתורה - נשא את עצי העולה, בשיר את כלי הנטיעה: "השכימו ויחבשו החמור, / וישימו עליו את כליהם, לאמור: [...]"; כלומר, לעצים בשיר יש תפקיד הפוך; בעוד שבסיפור המקראי הם נועדו להיות עצי עולה, רוצה לומר, להיכלות באש, כאן הם עצי נטיעה ובנייה: "וילכו אל אחד ההרים / בארץ המוריה: / דרכים לסלול כציה, / עצים להשריש בסלעים, [...]". שני השירים ששיקפו תגובה ספרותית מידית לרצח, זכו לאריכות ימים, והיוו מצע ספרותי לטקסטים מנציחים ולטקסי זיכרון רבים שנערכו במעלה החמישה במהלך השנים.

החלטה חד משמעית מיישבים את ההר - מעלה החמישה

כאמור, הרושם העז של מה שקרה, וכיטויי הכאב ברמה הלאומית והפנימית בגרעין, הולידו שני בתודעת חברי הגרעין על שני מרכיביו. הדברים עולים בזיכרונות החברים:

"באסיפה הראשונה שנערכה אחר הרצח החלטנו פה אחד להקים בהר התיישבות על אדמת הקרן הקיימת לא רחוק מקריית ענבים".

"הפלא, איך שקם קיבוץ 'מעלה החמישה' בהרי יהודה לאחר הרצח המתועב... איך פתאום מובן היה מאלינו שאנו נשארים פה!... וללא ויכוחים!... [..]" (יצחק נבט, 'תחנות בדרך להתיישבות', במעלה ההר, 108 (26) לנובמבר 1987, עמ' 20).

"[...] סוערות היו השיחות האחרונות לפני מותם, [...] חלוקי דעות היו בינינו וקשה היה לנבא אז מה יכריע ומה יקבע את החלטתנו הסופית. והנה קרה האסון [...] ומבלי לדבר אחד עם השני ברורה היתה לכולנו החלטתנו, אז בעמדנו בשעת הערב על יד קבר האחים הפתוח, ונפלה המלה: פה נשאר, לעדי עד. הדם הנקי אשר נשפך לא לשווא היה. האדמה הרוויה בדמם וזיעתם של חברינו קראה לנו ממעמקיה, לא לעזובה [...]". (צלה, 'החמשה', במעלה ההר, 4, 7 לדצמבר 1943).

ההחלטה לעלות לקרקע ההררית נפלה בקרב הגרעין, ובמקביל הם זכו לתמיכה ציבורית וממסדית לא-מבוטלת. מי שתמכו בכך בכל לבם היו יוסף ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקרן קיימת לישראל בשנות השלושים (ביומנו כתב כי הרעיון צץ בקרבו מיד אחר הרצח), וי"ר הקרן הקיימת מנחם אוסישקין, שעודד וסייע, ולימים זכרו לו זאת במעלה החמישה לטובה. תנועת גורדוניה וחבר

הקבוצות תמכו (למשל בנטיעת 'יער החמישה' ששימש מקור עבודה), ועודדו. אם כן, ההחלטה לעלות על הקרקע הייתה פנימית, ונסתייעה במישורין בקרן הקיימת, אם כי לימים נזכרה גורדוניה כתנועה שעמדה מאחורי הקמת הקיבוץ, ואף מאחורי ההתיישבות הקיבוצית דאז בהר.

הקשר העמוק בין היישוב המוקם לבין הנרצחים מתבטא בשמו המקשר את שם הגרעין 'במעלה' עם זכרם; הוא זכה לגושפנקה במגילת הייסוד: " [...] מעלה החמשה יקרא מעתה ועד עולם המקום הזה על שם חמשת חברינו היקרים חברי קבוצת גורדוניה במעלה [...] לשמם ולזכרם יבנה

הארץ' - גישה שבאופן כללי, הייתה מקובלת על התנועה הציונית (וידועה תרומתו של יהושע חנקין בהקשר זה), וזרועותיה המגשימות, בעוד שבין המיעוט, אנשי ויקנייה, היו שביכרו את ההר, חרף חסרונותיו החקלאיים הידועים. בלט במיוחד בין המצדדים בהליכה ההרה יצחק מגדל, אחד מחמשת הנרצחים, אך חרף מעמדו בגרעין, מנהיגותו ויכולת השכנוע שלו, לא הצליח לסחוף אחריו את חבריו ולהוביל מהלך חד-משמעי להתיישבות בהר שבה כה האמין. כך סוכמו הדברים בזיכרונות אחד החברים:

"[...] הרבה דובר אז על ההתיישבות בהר, קיבוץ נוסף לקרית ענבים שהייתה באותם הימים מאד מבודדת... זכורני, שיצחק מגדל - בכל ויכוח שהיה אצלנו בקשר להתיישבות - הוא דגל תמיד בהתנחלות בהרים" (מרים יערי, 'נפלה החלטה להתיישבות בהר', במעלה ההר, 108 (26) בנובמבר 1987, עמ' 19).

הלוויה רבת משתתפים

הרצח של חמשת החברים - יצחק מגדל, יהושע פוחובסקי, משה באומגרטן-בר גיורא, אריה מורדוכוביץ ואהרן אולישבסקי, בדרכם לעבודת סלילת הדרך ליער שעמד להינטע ב'הר הרוח', קטע את המחלוקת.

שנתיים אחרי פרוץ 'מאורעות' (של שנת 1936), היישוב היהודי דאז היה למוד סבל, ושיפכות הדמים לא הייתה זרה לו; ובכל זאת, הפגיעה בחמישה עובדים תמימים עוררה זעם וכאב יוצאי דופן. יתאורים רבים של הלוויה היוצאת מירושלים ששבתה ממלאכה - מספר המלווים בעיר עצמה הוערך "מחמשה עשר ועד עשרים אלף משתתפים" - מלמדים שהיא עוררה רושם אדיר. כך כתבה רחל ינאית בן צבי:

"ביום האסון, ביום חמשת החללים, הזרועות ירושלים הישנה והחדשה, נתחלחלה ביסורה והתאחדה בצערה, על כל עדותיה ומעמדיה. פרץ שבר העם מתוך לבבות של רבבות, נשטפו החוצות אדם, מכל הפינות, מכל הסמטאות, מכל השכונות, איום ומחיריד היה מזוהה ההלוויה: משהו קדום, הד עבר רחוק, הד ימי החורבן, כאלו ממעמקי האדמה התרוממה הזוועה [...]". (דבר, 12 לדצמבר 1937, עמ' 20).

זיכרון לחמישה

האסון הותיר עקבות בספרות הזיכרון - חוברת 'לזכר החמישה' התפרסמה כבר באותו חודש כסלו, עשרה באופן יחסי (50 עמודים ורשימות רבות);

בצד רשימות על הנרצחים, דברי עידוד ודברים על ההתיישבות בהר), וחוברת אחרת 'מעלה החמישה' עלותונו אל הנחלה, לקראת העלייה והוא

השפיע גם על יוצרים. במהלך 1938 נכתבו על-ידי שני משוררים ידועים המוקדשים מאוד למפעל הציוני שני שירים המוקדשים לאירוע ולקורבנותיו: 'ש' שלום כתב ומרדכי זעירא הלחין את השיר 'חמישה יצאו מולדת לבנות'. השיר ליווה דיווח חדשותי בסרט כרמל (29 ליולי 1938), שתיאר את העלייה על הקרקע של מעלה החמישה. הוא מתייחס במישורין ובריאליסטיות לרצח, שהתרחש אגב סלילה, "סללו וחלמו", ומעמיד את היריות הרצחניות אל מול הפטישים שלכד מתפקידם בחציבה הריאלית, מייצגים את המאבק הציוני בשממה ההררית: "יריות פילחו

